

**A vészkorszak zsidó áldozataira való emlékezés:
a korai emlékművek héber terminológiája, 1945–1949**

A vészkorszakotközvetlenül követő években a magyarországi zsidó közösségek túlélő tagjaiszámára a vallási és közösségi élet újjászervezéséért és működtetéséért tett erőfeszítések mellett meghatározó jelentőségű volt az egyéni és a közösségi gyász feldolgozása és a megemlékezés. A közösségi gyász és emlékezés kapcsán az országos vallási vezetés bizonyos kérdésekben fogalmazott meg iránymutatást, de a veszteségek számbavétele, az első évek emlékező alkalmai és a korai emlékművek létrehozása egyaránt helyi szinten szerveződött, sok szempontból a helyi közösségek sajátosságait tükrözve. Eltűnt hozzátartozók keresésével, túlélőkre és elhunytakra vonatkozó információk gyűjtésével a háború utáni Magyarországon több szervezet is foglalkozott: a Vöröskereszt mellett a legnagyobb adatbázissal a Zsidó Világkongresszus és a Szohnut magyarországi képviselőjének Statisztikai és Tudakozó Hivatala rendelkezett. A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB), amely 1945 végéig 82,144 deportálásból vagy munkaszolgálatból visszatérő személyt regisztrált, illetve tőlük további személyekre vonatkozó adatokat is gyűjtött, szintén működtetett információs osztályt.¹ A hitközségi emlékművek névlistái azonban nem ilyen forrásból származtak, azokat helyi szinten, illetve a felekezeti sajtóban közzétett hirdetések útján gyűjtötték össze.

Előre kell bocsájtanunk, hogy mindmáig nem készült teljes katalógus a magyarországi Holokauszt által sújtott közösségekben létrehozott emlékművekről, így elemzésünk és megállapításaink is csak részleges adatokrámaszkodhatnak, részben saját gyűjtésünkből, részben pedig a kutatási előzményekből merítve.²

A vizsgált időszakban létrehozott Holokauszt-emlékművek összeírását nehezíti, hogy több tényező eredményeként ezek jelentős része nem a szó általános értelmében vett emlékmű volt. Ennek egyik oka az, hogy tekintélyes kortárs rabbik kifejezetten elleneztek az emlékműállítás gyakorlatát, mondván, hogy az a zsidóságtól idegen, bálványkultusz gyanúját felvető gyakorlat.³ Ez a tilalom a vészkorszakot közvetlenül követő években önmagában is kizárta az olyan köztéri, nem ritkán figurális ábrázolást is tartalmazó emlékműveket, amilyenek később, már a rendszerváltás után jöttek létre Magyarországon, és terelte az emlékállítást olyan helyszínek és terek, valamint olyanformák felé, amelyek szervesen illeszkedtek a zsidó hagyományba, és amelyek kapcsán nem merülhetett fel a bálványkultusz gyanúja.

Helyszíneként a köztérek helyett a zsidó közösség tulajdonában lévő temető és zsinagóga, illetve néhány nagyobb városban a hitközségi székház jöhetnek szóba. Ezek nem

¹ A DEGOB dokumentációs tevékenységéről lásd Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története.* (Makor – Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 1), Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997.

² A kutatási előzmények között említhetjük L. Juhász Ilona példa értékű munkáját, amely Dél-Szlovákia emlékműveit tárgyalja korszakok szerint: L. Juhász Ilona: *Emlékezés és emlékeztetés. A Soá emlékjelei Szlovákiában különös tekintettel az 1938-ban visszacsatolt területekre.* In: Babits Antal (szerk.): *Magyar Holokauszt 70. Veszteségek és felelősségek.* Budapest: Logos Kiadó, 2014. 83–147. Részben más fókuszú, ezért kevésbé átfogó Tibori Szabó Zoltán: *A holokauszt-emlékezet korai erdélyi alkotásai.* In: Kállay Eszter – Szücs Teri (szerk.): *Bevészt nevek. Az ELTE holokauszt- és második világháborús emlékművének felavatásához kapcsolódó konferencia.* Budapest: ELTE BTK, 2015. 177–192. A címevel ellentétben csak néhány, és inkább újabb emlékművet tartalmaz a Holokauszt Emlékközpont kiadványa: Szécsényi András (szerk.): *Kőbe zárt emlékezet. Holokauszt emlékművek a Kárpát-medencében.* Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2011.

³ Lásd Kónya Judit tanulmányát a vészkorszakot közvetlenül követő évek vallásjogi állásfoglalást igénylő kérdéseiről: *Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák 1945–49. Regio*, 2016/2. 7–21; különösen 11–12.

egyszerűen „zsidó helyek” voltak, hanemmaguk is a vézskorszak „túlélői” –gyakran a pusztítás nyomait is magukon hordva. A hagyományba illeszkedő formák pedig azok, amelyek bevett vallásimódjai voltak a közösségi emlékezésnek már a vézskorszak előtt is.

A zsidó hagyományban különösen fontos szerepet játszik az elhunytak neve – a név megőrzése által az illető emléke, öröksége is fennmarad. Ezért alakult ki az askenázi világban az a szokás, hogy az újszülött egy elhunyt rokon, nagy tudós vagy rabbi nevét kapja. Szintén középkori askenázi szokás, hogy a zsinagógai év során bizonyos alkalmakkor, a *mazkir*-(*jizkor*- / emlék-) ima keretében, felolvassák a közösség halottainak a nevét. Általános zsinagógai hagyomány az is, hogy a közösség elhunyt tagjainak nevét és halálozási évfordulóját a zsinagóga falán egy emléktábla (az ún. *mazkir*-tábla) őrzi. Az első világháborúban elesett zsidó katonák emlékére is helyeztek el ezekhez hasonló emléktáblákat a zsinagógák falán.⁴ Mindezek analógiájára több közösségben és zsidó intézményben a vézskorszak után is külön emléktáblán őrizték meg az áldozatok nevét – a zsinagóga, a közösségi ház, az iskola falán. Ilyen tábla van például a mátészalkai zsinagóga nyugati falán is. Különösen érdekes Szeged példája, ahol a nagy zsinagóga előcsarnokában helyezték el az emléktáblát: egy fehér márványtáblát, rajta 1640 helyi áldozat nevével, és előtte egy fekete gránit szarkofággal, a halottak jelképes sírjával. Ugyancsak a közösségi gyászok hagyományába illeszkedőendr. Frenkel Jenő, szegedi főrabbi (1902–1989) az emlékmű avatásának napjára, 1947. szeptember 21-re a közösségi bójtnapot hirdetett.⁵

A tórafüggönyök és tóraköpenyek hímezett feliratai is gyakran a donátor elhunyt családtagjainak állítanak emléket. Avézskorszak utáni években, a működő zsinagógákban szintemindenütt megjelentek olyan tórafüggönyök és tóraköpenyek, amelyek egy-egy család vagy a teljes közösség veszteségeinek emlékét őrzik.⁶

A vézskorszak után több közösségfelújította a *Memorbuch*-ok (emlékkönyv) hagyományát is: ahogy a középkori askenázi világban feljegyezték a különféle zsidóüldözések, például a keresztes háborúk és vérvádak után az áldozatok nevét és a velük történeteket, úgy örökítették meg ők is az áldozatok nevét.⁷ Ugyanennek a hagyománynak a továbbélése, részben továbbfejlesztett változata az, amikor egy-egy közösség túlélői, illetve az onnan elszármazottak nyomtatásban is kiadták a közösség *Jizkorbuch*-ját (emlékkönyv), amely általában nem csak az elhunytak neveit és a vézskorszak leírását tartalmazta, hanem a közösség történelmét, fontosabb alakjaival kapcsolatos különféle történeteket, anekdotákat is.⁸

Ennek a korai korszaknak szintén jellegzetes emlékműtípus volt a temetői sír-jellegű, illetve szimbolikus sírként felfogható emlékjel. „Ezt az emlékművet avatjuk sírjukká” – fogalmazott Eisenberg Béla rabbi (1908–1983) a győri emlékművet avató beszédében.⁹ A temetői emlékműveken leggyakrabban – a zsinagógai emléktáblákhoz hasonlóan – névlistákat véstek kőbe. Emellett általánosan elterjedtek a korábban állított sírköveken elhelyezett „kiegészítő” táblák, amelyek egy-egy család sír nélkül vagy tömegsírban nyugvó tagjait jelképesen „az atyák mellé gyűjtötte.” Ezzel kapcsolatosan az volt a rabbinikus ajánlás, hogy a

⁴ A jelenségről általánosan és a szegedi régi zsinagóga falán 1924-ben elhelyezett I. világháborús emléktáblákról lásd Glässer Norbert – Glässerné Nagyillés Anikó: Izraelita első világháborús emlékműállítások és fogadtatásuk Szeged példáján. In: Glässer Norbert (szerk.): *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*. Szeged: SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2015. 103–116.

⁵ „A Szegedről elhurcolt mártírok emlékművének felavatása”, *Új Élet*, 1947. október 2. 9–10.

⁶ Lásd például Bányai Viktória: A Szegedi Zsidó Hitközség tulajdonában lévő textiltárgyak: feliratok, adományozók. *Szegedi Judaisztikai Közlemények*, 3. (2017). 16: no. 15.

⁷ Példaként említhetjük Bonyhád (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményében), Komárom (L. Juhász, 2014. 94.), Óbuda (Frojmovics, 2006. 120.) és Buda (*Új Élet*, 1948. június 24. 13) *Memorbuch*-jait.

⁸ Lásd erről Horváth, Rita: The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust: Memorial Monuments and Yizkor Books. In: C. Friedman, Jonathan (ed.): *The Routledge History of the Holocaust*. London – New York: Routledge, 2011. 472–483.

⁹ Eisenberg Béla: Roskadozik lelkem. Avatóbeszéd a győri deportáltak és munkaszolgálatos mártírok emlékművének felavatásán. *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1947. december. 47.

felirat alapján egyértelműen megkülönböztethetők legyenek az ott eltemetett és az emlékezetül felvésett személyek.¹⁰

Megjelentek továbbá azok a sírok, amelyekbe a vészkorszak során meggyalázott, használhatatlanná tett tóratekerceket és a korban emberi maradványnak tekintett ún. RIF-szappanokat,¹¹ vagy pedig Auschwitzból hozott emberi hamut temettek el.¹² Ezekkelszimbolizálták mindazt, amit a pusztítás után temetni kellett: a vallási-közösségi élet vesztésének és a közösség megölt tagjainak jelképét, a feliratokban is kifejezve a közösség általánosabb vesztését. Az óbudai temetőben felállított sír magyar felirata így fogalmaz: „Mártírjaink tetemeiből 1944-ben vegyszert készített az embertelenség. Ilyen meggyalázott hamvakat temettünk itt el egy megszentelt Tóra-tekerccsel együtt. Isten küldjön gyógyulást szívünknek, gyógyítsa meg az emberiség lelkét békével.”

Az emlékművek nyelvezete

Az emlékművek feliratainak nyelvválasztását ugyancsak a hagyományba illeszkedés, az előképül szolgáló tárgyak, feliratok nyelvhasználata határozta meg. Az orthodox közösségekben magától értetődőbben preferálták a héber nyelvet, a neológ közösségekben a hébert a magyarral váltakozva használták, időnként az utóbbinak nagyobb teret is adva. Ritkapélda Máramarosziget, ahol a helyi közösség beszélt nyelvét, a jiddist, és annak is a helyi dialektusát választották a temetőben felállított szappansír és emlékmű nyelvénél.

Az emlékművek nyelvválasztását befolyásolta azok célközönsége is. A héber és a jiddis feliratok esetében egyértelmű, hogy a zsidó közösség készítette őket a zsidó közösség számára, és azok belső üzenetet hordoznak. Ahogy azonban Frojimovics Kinga tanulmánya is felhívja rá a figyelmet, néhány emlékműnek volt egyértelműen kifelé, a nem zsidó közegnek szóló eleme is: ezek legjellemzőbb üzenete a „Ne ölj!” parancs, nyelve pedig értelemszerűen magyar volt.¹³ Erre látványos példa Abaújszántó emlékműve, amely ma a miskolci temetőben található: az emlékmű tetején a tízparancsolat két kőtáblája van, és – ahogy általában a zsinagógákban, tóraszekrényeken – a parancsolatok első szavai héberül szerepelnek rajtuk, a „Ne ölj!” parancsolat viszont magyarul. **KEPI**

A héber feliratok többsége azon a módon is illeszkedik a hagyományba, hogy leginkább már létező kifejezéseket használtak, nem alkottak új terminológiát. Példa erre a székyudvarhelyi temetőben található emlékmű, amelynek szövege szerint „a halál udvarán és a kemencékben” [*be-ħacarmavetve-kivsene ha-es / הַצַּרְמוֹת וְכַבְשֵׁי הָאֵשׁ*] haltak meg az áldozatok. Mindkét kifejezés gyakori a hagyományos irodalomban. *ħacarmaveter* eddig a Bibliában szerepel mint Noé egyik leszármazottjának a neve (1Móz 10:26, 1Krn 1:20), a későbbi forrásokban – rabbinikus irodalomban, legendákban, költészetben – viszont egy olyan helynek a neve, ahol a halálra várnak, reményvesztetten.¹⁴ A „kemencék”-re használt kifejezés szintén a rabbinikus irodalomban jelenik meg: a legenda szerint Ábrahámot az agyagbálványok kiégetésére használt kemencébe vetette Nimród azért, mert megsemmisítette a bálványokat, és csak az Örökkévalónak köszönhetően menekült meg,¹⁵ illetve általában így

¹⁰ Lásd: *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1946. augusztus. 24.

¹¹ Az elnevezés a szappanokon szereplő rövidítésből származott. A kortársak úgy tartották, hogy a zsidó áldozatok zsírtját felhasználva készültek ezek a szappanok. Lásd Huttenbach, Henry: *The Myth of Nazi Human Soap. The Genocide Forum*, 1994/6.

¹² Például Bonyhád (*Új Élet*, 1948. január 8. 4), Szeged (*Új Élet*, 1948. július 25. 4), Pesterzsébet (*Új Élet*, 1948. október 14. 6.), Óbuda (*Új Élet*, 1948. november 18. 4), Szolnok (*Új Élet*, 1949. november 24. 6); és hasonlóképp például Nagykanizsa, Balassagyarmat, Esztergom, Pécs is.

¹³ Kinga Frojimovics: 'Landmark-stones are the highway toward martyrdom...' *Holocaust Memorial Monuments in Hungary. Studia Judaica*, 14 (2006). 120.

¹⁴ Például Midras Rabba, Beresit 37:8.

¹⁵ Például Midras Rabba, Beresit 38:13.

fordítja a rabbinikus irodalom a bibliában eredetileg arámiul szereplő kifejezést arra a kemencére, ahova Dánielt és társait vetették (Dániel 3).

Kivételnek számít a nagyváradai orthodox hitközség kertjében 1947-ben felállított gránit emlékmű, amelynek egynyelvű héber felirata történelmi alaposítással ismertette a város zsidó közösségének gettósítását, deportálását, elgázosítását és más módokon való elpusztítását, kitérve a túlélők arányára és az európai zsidóság teljes veszteségére is.¹⁶ A tényszerű leírás szükségessé tette olyan szóösszetételek használatát, mint „gázkamrák” [תאי גז / *tae-gaz*] és „megsemmisítő táborok” [מהנות השמדה / *maħanothasmada*] – amelyek korábbi, hagyományos szövegekben ismeretlenek, a kortárs héber szakirodalomban és sajtóban viszont már léteztek.

A munkaszolgálatot azonban a nagyváradai emlékmű nem nevezte meg, ahogy az általunk átvizsgált emlékművek héber szövegének egyike sem. Kézenfekvőnek tűnik a magyarázat: erre a magyarországi jelenségre még nem létezett bevett héber elnevezés.¹⁷ A megfelelő héberszókincs hiányát a bonyhádi hitközség által készített *Memorbuch*, amely a közösségmunkaszolgálatban életét vesztett és Auschwitzba deportált, megölt tagjainak nevét tartalmazza, úgy hidalja át, hogy bevezető oldalain a héber nyelvű szövegben a magyar „munkaszolgálat” szót használják, héber betűkkel leírva: מאונקאסאלגאלאט.¹⁸ A miskolci zsinagóga belső falán található kétnyelvű emléktábla másképp kerülte ki a problémát. Magyar nyelvű felirata szerint a tábla az „1941–45 években munkaszolgálatban meggyilkolt mártírjaink emlékére” készült. Ahéber szöveg viszont egyáltalán nem használja azt a szót, hogy „munkaszolgálat”, hanem körülírja, és így sokkal terjedelmesebb is lett: „a szent lelkek emlékére, testvéreink, Izrael fiai, akik országunkban [Magyarországon] és más országokban estek áldozatul, az Örökkévaló nevének megszentelésére, zsidó voltuk és népük miatt, a fasiszták keze által.” **KÉP2**

A fasisztákra szintén nem volt héber kifejezés. A miskolci emléktáblán héber betűkkel, jiddis ortográfia szerint leírt, héber határozott névelővel, de német vagy jiddis többesszám-jellel ellátott alakbanszerepel: *ha-fasiszten/* הפאשיסטען. Az elkövetők megnevezésére más emlékművek héber feliratai is használták a „fasiszta” szót, de a frissen átvett szónak ekkor még nem egységesült az írásmódja – hol jiddis, hol héber ortográfia szerint írták át. Két kolozsvári példán látszik, hogy mennyire flexibilis még a héber ortográfia szerinti írásmód is:¹⁹ az orthodox temetőben felállított szimbolikus sír „átkozott fasiszta gyilkosok”-at használ [*ha-roħimha-fasiszimha-arurim /* הרוצחים הפשיסטים הארורים], a hitközségi székházban 1947-ben elhelyezett, a gettósítás és deportálás mozzanataira koncentrálnak emléktábla pedig „átkozott fasiszta kormány”-t [*ha-memsalaha-faszistit(!)ha-arura /* הממשלה הפשיסטית הארורה].

A már említett nagyváradai emlékmű még egyértelműbben nevezte meg a gettósítás és deportálás elrendelőit: „Magyarország fasiszta kormánya rendeletére” [*bi-fkudatmemselet Hungaria ha-faszistit/* בכקודת ממשלת הונגריה הפשיסטית]. Szatmárnémetiben, a temetőben található emlékművön pedig így szerepelnek a felelősök: „Hitler és Horthy kormányzása

¹⁶ A teljes szöveget és fordítását lásd Kónya, 2016. 16–17.

¹⁷ A DEGOB iratok (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság kifejezetten dokumentációs céllal készített jegyzőkönyveit) vizsgálva hasonló nyelvi törést mutatott ki Laczó Ferenc. A deportálásból való visszatérés időszakában, amikor a jegyzőkönyveket felvették, nemcsak az egész történelmi eseménynek nem volt még neve, de sok elemének sem. Elemzésében azt emelte ki, hogy amit a légerekben német nyelvi környezetben ismertek meg a deportáltak (különböző tábor típusok nevei, gázkamra), azokat sokan a német elnevezéssel említik a magyar nyelvű vallomásokban is. Laczó Ferenc: Tanúságtételek a példátlanról. Magyar zsidó szemtanúk beszámolója a holokauszt alapvető jellemzőiről 1945-1946-ból. *Századvég*, 74. szám, 2014. 57–82.

¹⁸ *Memorbuch*, Bonyhád, *MILEV*, <http://collections.milev.hu/items/show/27475> (letöltés ideje: 2018. március 28).

¹⁹ Jakab Albert Zsolt: *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron, 1440 – 2012*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013. Adattár no. 390 és 391.

alatt” [*taħat memselet Hitler ve-Horthy/ תחת ממשלת היטלער והורטהי*]. Míg Erdély és Máramaros környékén több emlékmű is megnevezi Magyarországot, illetve a magyarok felelősségét, a mai Magyarország területén létrehozott korai emlékművek általában tartózkodtak a magyar államhatalom felelősségének megfogalmazásától. Ritka kivétela más szempontból is különleges, 1948-ban készített esztergomi emlékmű felirata, amely az „államunk gonoszai” [*resaimsel medinatenu / רשעים של מדינתנו*] megnevezést használja. Meglepő ugyanakkor, hogy a dél-szlovákiai emlékműveken sem jelenik meg a magyar kormányt felelőssé tevő vonulat.²⁰ Az elkövetőket jellemzően inkább olyan bibliai, liturgiai, rabbinikus szövegekből ismert, onnan átemelt szavakkal írták körül, mint Balassagyarmaton az eltemetett tóratekercesek felé állított emlékművön: „átkozott, kegyetlen gonoszok” [*resaimarurimakhzarim / רשעים ארורים אכזרים*].²¹ A felelősökre használt kifejezést sokszor a rabbinikus hagyományból jól ismert fordulat rövidítése követi: „az Örökkévaló bosszulja meg vérüket” [*ha-Semjinkom et damam/ ה"י*].²² Leggyakrabban azonban a passzív igealakok (szenvető szerkezetek) használata mellett teljesen elmarad az elkövetők megnevezése.

Arra is van példa, hogy egy emlékmű megnevezi az elkövetőket, de – ahogy Székelyudvarhelyen a haláltábor kapcsán – korábbi, hagyományos szövegekhez visszanyúlva teszi ezt: átemel, újrahasznosít és egyben újraértelmez bizonyos kifejezéseket. 1945. január 14-én egy nyilaskeresztes fegyveres csoport agyonlőtte a Városmajor utca 64–66. alatti Bíró Dániel Kórház 130 betegét és 24 főnyi személyzetét. A Csörsz utcai orthodox temetőben állított közös síremléken a nyilasokat *baaleħicim*-nek [בעלי חצים] nevezi a héber szöveg. A bibliai kifejezés jelentése „íjászok”, „nyilázó harcosok”. Az első hallásra esetleg erőltettnékn tűnő választás azonnal értelmet nyer, ha a mi fülünkben is ott cseng a kifejezés legismertebb bibliai előfordulása: a viruló és bőségesen termő Józsefre irigységből törő íjászok (1Móz 49:23). A választást az IMIT Bibliafordítás is erősíti: „Azért keserítették, lövöldözték és gyűlöltek a nyilasok”.²³

Ahogy ez a példa is jelzi, a hagyományba beilleszkedő, egyszersmind abból építkező szövegek mindig mozgósítják az új használatba vett kifejezések eredeti kontextusát vagy korábbi kontextusait is. Az alkalmazott kifejezések által mozgósított történeteket vagy történelmi eseményeket a feliratok szövegezői párhuzamba állítják, megfeleltetik az általuk megélt eseményekkel, ezáltal értelmezést adva azoknak. A zsidó hagyományban a késő ókor óta általában is szokás volt a kortárs eseményeket, és különösen a kortárs csapásokat, üldözéseket a régi, a közösség számára ismert történelem értelmezési keretébe illeszteni, és így a legfrissebb katasztrófára is a zsidó üldözések és megmenekülések ismétlődő ciklusának kontextusában tekinteni. Yosef Hayim Yerushalmi történész írta a zsidó emlékezésről, kollektív emlékezetről, hogy „... a jelentős új események bekövetkeztekor is világosan észlelhető tendencia, hogy már meghitt archetípusoknak rendelik alá azokat. A legrettenőbb sors rettenetes volta is enyhül valamit, ha nem zavarba ejtő különösségében szemlélik, hanem ismerős struktúráját fedezik fel.”²⁴

A vézskorszakot követő évek közösségi megemlékezéseire választott különböző dátumok egy része is történelmi párhuzamokon alapul, és egyben az események értelmezését is mutatja. A halottakról az előírások szerint a halálozásuk zsidó naptár szerinti évfordulóján kell megemlékezni. Avézskorszak túlélői azonban többnyire nem tudták szereteteik pontos halálozási dátumát, ezért volt szükség egy általános emléknapi kijelölésére.²⁵ Az

²⁰Vö. L. Juhász, 2014.

²¹További példák a „gonoszok” kifejezés használatára, pl. Kaba, Mátészalka, Karcag.

²²Pl. Esztergom, Miskolc, Nyíregyháza, és Szegeden a randeggi tömegsír.

²³Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat gondozásában készült magyar nyelvű zsidó felekezeti bibliafordítás. Első kiadása 1898 és 1907 között jelent meg. Mózes öt könyvének fordítója Bernstein Béla volt.

²⁴Yerushalmi, Yosef Hajim: *Záchor*. Budapest: Osiris Kiadó – ORZSE, 2000. 50.

²⁵A kijelölés kérdését és ennek különböző változatait Kónya, 2016 és Frojimovics, 2006 is tárgyalja.

orthodoxrabbik egymár évszázadok óta létező gyásznapotjelöltek ki: az 1171-es blois-i vérvádévfordulóját, ami idővel további üldözéseknek, vérvádaknak isemléknappja lett, köztük az 1648/49-es, Bogdan Hmelnickij kozák hadvezér nevével ismert pogromoknak (szivanhó 20), és ami május–júniusra, a vidéki deportálások időszakára esik. A választott dátummal tehát az európai üldözések sorába állították a vészidőszak eseményeit. Herskovits Fábián (1907–1982), a Dohány utcai zsinagóga rabbijaviszont *tisabe-av* (av hó 9) böjtjén, a jeruzsálemi Szentély lerombolása (*hurban*) miatti gyásznapon vonult ki híveivel a zsinagóga udvarán lévő tömegsírokhoz megemlékezni a gettó áldoztairól.²⁶ Mindezzel szemben a neológ zsidóság az első években a német megszállás zsidó naptár szerinti dátumát (adarhó 24) tartotta megfelelőnek, ami az éves naptárban még el nem foglalt dátum volt, így a történetek egyediségét, különbözőségét hangsúlyozta, és a bűnösök tekintetében is más álláspontot képviselt, mint az üldöztetések állandó és örökkön visszatérő voltára emlékeztető másik dátumok.²⁷

Kutatásunk során épp ezekre az értelmezési keretekre voltunk leginkább kíváncsiak, illetve hogy hogyan tükrözi ezeket a korai emlékművek héber terminológiája. Úgy találtuk, hogy – az emléknappok lehetséges napjaival részleges átfedésben – három csomópont köré rendeződnek. 1. A két *hurban* (rombolás), vagyis Jeruzsálem és a jeruzsálemi Szentély pusztulásának egymásra rétegződő történetei, fájdalma; 2. A középkori és kora újkori európai üldözések, kiűzések, vérvádak, mérszárlások emlékeztete; 3. A hitért vállalt és a zsidóságért elszenvedett mártíromság gondolata.

1. *Hurban* és siratófal

A zsidó vallásban és liturgiában komoly hagyománya van a jeruzsálemi Szentély lerombolására (héberül *hurban*, jiddisül *khurbn*) való megemlékezésnek, amia legalapvetőbb zsidó nemzeti trauma és egyben a traumák prototípusa. A zsinagógai naptárban külön emléknappja van: *tisabe-av* (av hó 9-e, ami a polgári naptár szerint július–augusztusra esik). Ezen a napon eredetileg arra emlékeztek, hogy i. e. 586-ban, a babiloni hódítás során lerombolták az Első Szentélyt, de később ez lett az emléknappja a Második Szentély i. sz. 70-es, a Római Birodalom általi lerombolásának is. *Tisabe-av* közösségi böjt és gyásznapp, jellegzetes szokásokkal és liturgiai elemekkel: ilyenkor kerül például felolvasásra a zsinagógákban az Első Szentély pusztulását sirató Siralmak (*Ekha/ Jeremiás siralmi*) könyve.

Idővel a történelem és a rabbinikus hagyomány későbbi zsidó üldözések rétegeit is ráterítette erre a napra, és ahogy *tisabe-av* már nem csak a jeruzsálemi Szentély két pusztulásának az emléknappja volt, úgy a *hurban* szó jelentése is kitágult. A középkori és kora újkori európai zsidó irodalomban, és különösen a jiddis irodalomban már általános értelemben valamely zsidó közösség megsemmisítését, pusztulását jelenti. Jellegzetes példa erre a kuruc seregek 1683-as Magyar-Brod-i (Uherský Brod) kegyetlen vérengzéséről szóló jiddis történelmi ének címe: *Khurbn godlshe-hoyobe-kak Ungarish-Brod* (A nagy *hurban*, amely Ungarish Brod szent közösségében történt),²⁸ amelynek nem csak a címe emlékeztet Jeruzsálem pusztulására, hanem a refrénje is, amia *tisabe-av*-kor felolvasott Siralmak könyve egy héber sora: „Ó jaj nekünk, hogy vétkeztünk!” (5:16). Hasonlóképp, 1920-ban *Khurbn Galitsiye* (Galícia *hurban*-ja) címmel jelent meg Sh. Ansky (1863–1920), jiddis író és

²⁶ Friedländer Yehuda – Frojimovics Kinga (szerk.): „Hallgassatok rám, Jákob háza és Izrael házána minden maradéka ...” Válogatás dr. Herskovics Fábián főrabbi templomi beszédeiből, 1946-1950. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2000. 169: 1948. augusztus 13-i beszéd.

²⁷ A döntés indoklásáról lásd Róth Ernő: Haláchiikus problémák. *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1948. június. 20-21.

²⁸ Prága, 1683. Egyetlen ismert példányát Oxfordban a Bodleian Library őrzi (BOD Opp 8o 1103 (39)). Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 2003. no. 190.

etnográfusemlékirata az első világháború pusztításairól.²⁹ A héber és a jiddis sajtóban a vészidőszak éveiben általában *ahurbanszót* használták a kor eseményeire, és jiddisül ez lett az elterjedt terminus – sajtóban, visszaemlékezésekben, irodalomban és szakirodalomban egyaránt.³⁰ A kortárs percepció szerint a vészidőszak tehát pusztítás volt – a korábbi zsidóüldözések pusztításaihoz, illetve Jeruzsálem és a Szentély lerombolásához hasonlatos.

A korai magyarországi emlékműveken kifejezetten gyakoriak a jeruzsálemi Szentély lerombolásával kapcsolatos, de különösen a *Síralmak* könyvéből vett héber idézetek. Az emlékművek így a választott bibliai idézetekkel a jeruzsálemi Szentély elpusztítására való megemlékezést hívják elő, és ezáltal a kortárs pusztulás miatti gyász feldolgozásához a korábbi és örök gyász rítusait mozgósítják.

Nyíregyházán például az 1949-ben készített, több mint 1800 áldozat nevét megőrkítő emlékfalonnegy, a jeruzsálemi Szentély lerombolásával kapcsolatos bibliai idézet található, héberül: „Tűzbe borították szentélyedet, földig szentségtelenítették meg neved hajlékát.” (Zsolt. 74:7); „Haragnak napja, ama nap, szorítás és szorongatás napja, vihar és viharzás napja, sötétség és homály napja, felhőnek és sűrű ködnek napja!” (Cef. 1:15); „Hát ölessék meg az Úrnak szentélyében pap és próféta?” (*Síralmak* 2:20); „Ezek miatt sírok én, szemem könnytől folyik szét, mert távol van tőlem vigasztaló, lelkemet üdítő; lettek fiaim pusztultakká, hogy győzedelmeskedett az ellenség.” (*Síralmak* 1:16). Ugyanezen emlékmű-együttes részét képezi két fekete gránit oszlop is, az egyik a munkaszolgálatban elhunyt férfiak emlékére, a másik a gettóból deportáltak emlékére – az utóbbin a deportálás dátuma szintén egy bibliai idézet egyes héber betűinek számértékéből adódik össze: „emeld hozzá kezeidet kisdedeid lelkéért” (*Síralmak* 2:19).

A nyíregyházi emlékmű esetében az idézeteken túl látványában is szembetűnő apárhuzam a jeruzsálemi Szentély lerombolásával. Az 1949-ben, a deportálás ötödik évfordulójára elkészült emlékmű központi eleme, az áldozatok neveit tartalmazó emlékfal ugyanis a status quo zsinagóga egykori épületének bejárati falrész. A Szarvas utcai zsinagóga épületét 1888-ban avatták fel, itt volt rabbi többek között dr. Bernstein Béla (1868–1944), a status quo irányzat alapító rabbija. Ahelyi zsidók deportálása után az épületet 1944-ben egy rövid ideig ruharaktárnak használták, majd még 1944-ben leégett, és csupán a bejárati rész maradt épségben – a zsinagóga nyugati fala. A megmaradt bejáratra tették fel az áldozatok neveit tartalmazó emléktáblákat, és így lett a lerombolt nyíregyházi status quo zsinagóga nyugati falának egy része az a hely, ahol az elpusztított közösségre emlékezni lehetett – ugyanúgy, ahogy Jeruzsálemben a lerombolt Második Szentély nyugati fala, a siratófal (*kotel*) az a hely, ahol a Szentély pusztulására emlékeznek közel kétezer éve. Az egykori zsinagóga helyét 1953-ban be akarták építeni, és ekkor az emlékfalat átvitték a Kótaji úti zsidó temetőbe, ahol ma is található; 2011-ben restaurálták. A nyíregyházi emlékfal tehát fizikai értelemben is megvalósítja *ahurbanszó* értelmének kiterjesztését. **KÉP3**

Közvetlenül a vészidőszak után, a megemlékezés lehetséges formáit keresve többször felmerült a kor zsidó sajtójában explicit módon is a párhuzam a jeruzsálemi pusztulással, sőt az állítandó emlékművek kapcsán gyakran „siratófal” az egyik használt terminus.³¹ 1946 májusában ezt írja Aczél József az *Új Élet* hasábjain:

²⁹ Ansky, Sh.: *The Enemy at His Pleasure: A Journey through the Jewish Pale of Settlement during World War I*. Edited and translated by Joachim Neugroschel. New York: Metropolitan Books/Henry Holt and Co., 2002.

³⁰ Sullam Calimani, Anna-Vera: A Name for Extermination. *The Modern Language Review*, 94/4, 1999. 978–999; Ofer, Dalia: Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942–53. *Journal of Contemporary History*, 31/3, 1996. 567–595.

³¹ Lásd például: Emlékművet a halálbaüldözötteknek! *Új Élet*, 1946. május 23. 3; a pécsi emlékműről: *Új Élet*, 1948. július 15. 12.

Emlékművet emeljünk? Hősi halottak emlékművét? Az emlék bármily művészi lenne is – személytelen maradna, közömbös. Szimbólum, de lélektelen szimbólum. Mit tehetnénk, hogy legalább valamilyen kis pontot teremtsünk a megkönnyebbülni vágyó embernek? Arra gondolok, hogy siratófalat kellene létesítenünk a nagy temetőben. Igen, sirató falat. Vagy tán a siratófal nem örökké a zsidóság gyászát fogja jelképezni? Bizonytalán igen! S ez a siratófal nem lenne közömbös szimbólum, lélektelen emlékmű, mert apró táblákkal helyet adhatnánk rajta azoknak a neveknek, akiknek teste ismeretlen helyeken nyugszanak. Pont lenne ez, biztos és megfogható, jelenvaló és létező pont, hová bárki úgy mehetne, mint a sírhoz, amelyben hozzátartozója pihen. A tábla, s a fal együttesen sok mindent mondana, olyant is, amit egy hősi márványoszlop sohasem fejezhet ki: a lélek odatartozását. Szomorú ünnep lenne kimenni ide, de egyéni ünnep. A fal maga pedig monumentalitásában pótolná az emlékművet. S a táblák rajta a magánosok könnyecseppjei lennének.³²

Valóban, a megvalósult emlékművek jelentős részéna neveket felsoroló rész faljellegű, és így egyben a siratófalra és *aḥurban*-ra is emlékeztet.

2. Európai üldözések

Az emlékműveken használt kifejezések másik jól felismerhető rétege a középkori üldözések, vérvádak, mézárások emlékét megörökítő héber nyelvű szövegekből táplálkozik. Az európai zsidóság alaptraumája a keresztes háborúkba induló, francia és német területekről kelet felé tartóseregek vérengzése, az útjukba eső zsidó közösségek feldúlása, elpusztítása. Az eseményeknek és az áldozatoknak a 12–13. században héber nyelvű krónikák és liturgikus költemények (*pijjut* és *kina*) is emléket állítottak – és ezek nyelvhasználatukkal és szemléletükkel nagy hatással voltak, illetve modellként szolgáltak a későbbi századok askenázi zsidóságának is. Az ezekben tükröződő szemlélet különlegessége, hogy – mint látni fogjuk – másképp viszonyul a zsidók ellen elkövetett erőszakhoz, mint a korábbi zsidó hagyomány, illetve mint más területek zsidósága.³³

A középkori szövegek maguk is bibliai fordulatokból, parafrázisokból, archetípusok használatából építkeztek, azonban ezek mellett megjelent bennük néhány olyan jellegzetes kifejezés, amely lehetővé teszi hatásuk azonosítását a vészkorszak utáni szövegeken. Sok emlékmű használja például azt a középkori zsidóüldözések áldozataira emlékező – egyébként *tisabe*-avnapján mondott – liturgikus versekből ismert kifejezést az áldozatokra, hogy „megölettek és elégték” [*neherguve-niszrefu*/ *נהרגו ונשרפו*], vagy „megölettek, megfojtattak és elégték” [*neherguve-nehenkuve-niszrefu*/ *נהרגו ונהנקו ונשרפו*] – utalva ez esetben kifejezetten a krematóriumokra is.³⁴

Hasonló példa a *gezero* (‘üldözés, sújtó rendelet, csapás’) terminus alkalmazása a még név nélküli történelmi eseményre. A párhuzamot csak tovább erősíti, hogy a bevett és elterjedt *gezerottatnu* (a [4]856. = 1096. év üldözései = az első keresztes hadjárat) és a *gezerottah-tat* (a [5]408/09 = 1648/49. év üldözései = a BogdanHmelnyicki-féle pogromok) szóösszetételek mintájára a budapesti orthodox közösség egyik kiadványán az alcímben *agezerahatsad* (a 5704. = 1944. év üldözése) kifejezésszerepel.³⁵ A kötet olyan rabbik vallásjogi írásainak

³² Aczél József: Siratófal (Javaslat). *Új Élet*, 1946. május 23. 3.

³³ A kérdés bőszes szakirodalmából lásd Cohen, Jeremy: *Sanctifying the Name of God. Jewish Martyrs and Jewish Memories of the First Crusade*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006.

³⁴ Pl. a pesti *SeveszAchim* imaház, Csenger, Jánoshalma, Kaba, Karcag, Máramarosziget, Nyíregyháza, Szarvas, Székelyudvarhely.

³⁵ *Jerusatpleta*. Budapest: SaszHevra, 1946.

(döntvényeinek) gyűjteménye, akiknek többsége a vészkorszak áldozata lett– így kötet az ő szellemi emlékművükké vált.³⁶

A budapesti orthodox hitközség a vészkorszakra általában mint a középkori zsidóüldözések paradigmájának folytatására tekintett. Ez látszik azon, ahogy az eseményt megnevezték a kiadványukon, és mint már láttuk, ezt tükrözi a dátum is, amelyet a közösségi megemlékezésreválasztottak. Ugyanez a szemlélet látható a szintén a budapesti orthodox közösséghez kapcsolódó, már említett Bíró Dániel Kórház áldozatainak állított, a Csörsz utcai orthodox temetőben található emlékmű sok jellegzetes fordulatot felsorakoztatószövegén is. Alább a nevek felsorolását megelőző, bevezető sorokat idézzük, a szöveg egyes elemeinek eredeti kontextusát a lábjegyzetek azonosítják: bibliai elemek és liturgiai (középkori költői) részletek váltakozása adja ki a szöveg alapszövetét.

בת עמי חגרי שק התפלשי בעפר

למי זאת נרשמת

פה טמונות עצמות קדושים אנשים ונשים נערים וישישים
צדיקים יקרים תמימים וישרים שבקשו מנוס מצר בבית החולים
וסבלו באהבה ענויים ויסורים וביום צרה ע'ר'ה' שבט ת'ש'ה'
גברו מאריות וקלו מנשרים קדשו יחד ש"ש ברבים
ונהרגו כלם בידי בעלי הצים ובאחד פרחו נשמתם למרומים
גופם נשרף ועצמותם אודים מוצלים נאספו ונקברו פה בבכי ובתמרורים
ערב שבועות ת'ש'ה'

אלה מזבחות זכור ולעינינו נקום דמים הנהרגים

רחם על פליטת הצאן בזכות קדושים פה שוכבים

Népem leánya, köss fel zsákot és fetrengj a hamuban!³⁷

azokért, akik itt fel vannak jegyezve.³⁸

Itt vannak elrejtve a szentek csontjai, férfiaké és nőké, fiataloké és aggoké,
a drága igazak, jámborak és egyenesek, akik a kórházban kerestek menedéket a
szorongattatásban,
szenvedtek el szeretetben fájdalmat és nyomorúságot, és a baj idején,³⁹svat újjholdjának
előestjén, (5)705-ben,⁴⁰
sasoknál gyorsabbak, oroszánoknál bátrabbak voltak,⁴¹ sokan együtt szentelték magukat az
Örökkévaló nevéért,
és a nyilasok⁴² mindannyijukat megölték. A lelkük egyként a magasságokba szállt,
testüket elégették, de üszkös csontjaik megmentettek, összegyűjtettek és itt eltemették
keserű könnyek között
savuot ünnep előestjén (5)705-ben.⁴³
Ezek az emlékezés oltárai,⁴⁴ a szemünk láttára bosszultasson meg a megölték vére!
Könyörülj a nyáj maradékán az itt nyugvó szentek érdeme miatt!

³⁶Richtmann Mózes: Egy haláchikus emlékmű margójára. *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1947. április. 44–48.

³⁷ Jeremiás 6:26. Köss fel zsákot = öltözz zsákruhába, ami a hamuval együtt a gyász jele. Az idézett rész folytatása így hangzik: „egyetlenért való gyászt tarts, keserű siratást, mert hirtelen jön a pusztító ránk.”

³⁸ Idézet Jehuda ha-Lévi (11-12. századi ibériai zsidó költő) *Jomle-javasa* kezdetű verséből. Az idézett szavak folytatása a versben: „Ismerd meg az igazság szavait”. A költemény a liturgikus használata miatt vált ismertté.

³⁹ Jellegzetes bibliai fordulat, lásd pl. Példabeszédek 24:10.

⁴⁰ Polgári dátum szerint: 1945. január 14.

⁴¹ 2Sámuel 1:23 szavai átvittén azt jelentik: a legkiválóbbak voltak.

⁴² 1Móz 49:23-ból vett kifejezés.

⁴³ Polgári dátum szerint 1945. május 17.

⁴⁴ Részlet az erevrosha-sanai (újévi) szlihotból.

Míg a bibliai történelemszemléletben a csapások – így a Szentély és Jeruzsálem lerombolása is – mindig Izrael népének hűtlensége, a parancsolatok be nem tartása következményeként jelentek meg, addig a középkori európai üldözések áldozatait a közösségi emlékezet hangsúlyosan igaznak, jámbornak, tisztának láttatja. Az őket ért csapások esetében fel sem merül, hogy idegen istenségek tisztelete vagy más eltévelyedés lenne a velük történtek oka. A Csörsz utcai felirat is halmozza ezeket a jelzőket a kórházban menedéket keresőkre, kétszer is „szenteknek” nevezve a nyilastámadásnak kiszolgáltatott személyeket – olyanoknak, akiknek az érdemei miatt könyörül meg az Örökkévaló „a nyáj maradékán”.⁴⁵ A nyilasuralom végnapjainak véres tombolása, több mint 150 ember teljesen értelmetlennek tűnő legyilkolása a feliraton használt kifejezések által egy olyan szellemi hagyományba, értelmezési keretbe helyeződik, ahol a látszólag legyőzöttek lelke igaz voltuk miatt a „magasságba száll”, vagyis ők nyerik el a legnagyobb elnyerhetőt, és érdemeikkel utódaikat is erősítik.⁴⁶

3. Kiddusha-Sem

A középkor óta bevett terminus a zsidóüldözések áldozataira a „szentek” (*kedosim*). Ennek eredete az a bibliai szövegeken alapuló rabbinikus parancsolat, miszerint meg kell szentelni, illetve tilos megszenteltetni Isten nevét. A rabbinikus felfogás szerint Isten nevének megszentelése (*kiddusha-Sem* / קידוש השם) három módon lehetséges: etikus életmóddal, imával és mártíromsággal. Mártíromságnak azt tekinti a hagyomány, ha valaki tudatosan a halált választja ahelyett, hogy megszegne bizonyos parancsolatokat, és ezáltal megszentelteti Isten nevét. Az egyik parancsolat, amelynek megszegése helyett a halált kell választani, az a bálványimádás, vagyis Isten egységének és hatalmának megtagadása. Ennek a szabálynak a folyománya az, hogy zsidóüldözések során a zsidóság megtagadása helyett inkább a halált kell választani, és a halál ez esetben Isten nevének megszentelése (*kiddusha-Sem*), tehát mártírhalál, aki pedig ezt választja, az mártír és szent (*kados* / קדוש).

A rabbinikus irodalomban, a zsidó kollektív emlékezet klasszikus legendái között több olyan történet is van a hellenisztikus és a római korból, amelyek hősei inkább a halált választják, mint zsidóságuk megtagadását, hitük elhagyását. Ilyen például a Makkabeusok könyvében az anya és hét fiának története,⁴⁷ amelyben az anyát a késő középkori hagyomány Hannával azonosítja, vagy Rabbi Akiva és tíz tanítványánaktörténete.⁴⁸ Mindkettő mártíromságot dicsőítő narratívája a hagyományos nevelés részét képezi, szereplőik és motívumaik megjelennek több liturgikus költeményben, többek között *tisabe-av* és *jomkippur* napján mondott pjjutokban is. Részben ezen történetek és liturgikus versek által, részben a kor eseményei kapcsán hozott rabbinikus döntések által vált a középkorban, és különösen az askenáz világban a mártíromság dicséretessé, és terjedt ki a „szentek” kifejezés használata

⁴⁵ Hasonlóan sok a középkori európai zsidó hagyományból merített fordulatot tartalmaz Izrael Icek Bakalarz (1916–1945) és Elfrida Bakalarz (1922–1945) közös sírfelirata a budapesti Salgótarjáni utcai zsidó temetőben, azonban ennek szövegezőjéről és a felállítás körülményeiről nincs információ. Izrael Bakalarz – a felirat tanúsága szerint – a Vörös Hadsereg katonájaként harcolt Budapest ostromában: „Az Izrael népe ellen támadó gonoszok üldözésének küldötte volt, Isten bosszúját vitte véghez a háború oltárán egészen eléggő áldozatként. Porba szállt alá a teste, a lelke a mennybe emelkedett, hogy jutalmát elnyerje.” „A szentek és tiszták érdeme szálljon egyetlen lányukra!”

⁴⁶ Grossman, Avraham: *The Cultural and Social Background of Jewish Martyrdom in Germany in 1096*. In: Haverkamp, Alfred (Hrsg.): *Juden und Christen zur Zeit der Kreuzzüge*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1999. 73–87.

⁴⁷ 2Makk 7.

⁴⁸ bT Ber 61b.

általában mindenkire, akit zsidó volta miatt öltek meg.⁴⁹ Mártírként tekintettek így értelemszerűen a keresztes háborúk és a kútmérgezések vérengzéseinek áldozataira is, sőt esetükben kifejezetten magasztalták a mártíromság vállalását.⁵⁰

A rabbinikus mártírtörténetek motívuma és a róluk szóló elbeszélések szókinccse megjelenik közvetlenül a vészidőszak után is egyes emlékműveken és megemlékezéseken. A már említett nagyváradai emlékmű például előhívja Akiva történetét.⁵¹ 1947-ben hanuka alkalmából pedig a debreceni AgudatJisrael napközis gyerekei az anya és hét fiának történetét adták elő Nyíregyházán a helyi nőegylet tagjainak – tehát olyan közönség előtt, akik közül mindenki veszített el valakit, jelentős részük bizonyítását gyermekét is. Az előadás maga, és különösen az eseményről készült beszámoló egyértelműen belekötik a közelmúlt eseményeit a korábbi zsidó tragédiák láncolatába, a régmúlt mártírok és a későbbi tragédiák sorába – és ezáltal próbálnak a túlélőknek vigaszt nyújtani:

Ahogy a gyerekek diadalmasan, szinte felmagasztosulva léptek el a gőgös császár színe előtt és bátran indultak a halál elébe, semhogy Hásémat(!) megtagadják, minden szavukon és mozdulatukon érzett, hogy számukra ez nem pusztá szereplés, hanem lelküknek forró hitvallása. (...) Amikor az anya egyetlen életbenhagyott drága gyermekének szentesíti akaratát, hogy kövesse fivéreit a halálba, az örök zsidóasszony, a Ráchelok, a Léák lelke szól belőle és pillanatokra szinte mindenki kiesett a jelenből és szállt-szállt az idők végtelenségén át vissza a régmúltba.⁵²

Az isteni parancsolatokhoz akár a halál vállalásáig, az élet feláldozásáig is elmenő hűség és ragaszkodás gondolkörében az említett rabbinikus mártírtörténetek mellett két bibliai történetet idéz fel gyakran a középkori és újabb kori zsidóüldözéseknek emléket állító zsidó hagyomány. Az egyik Dániel és társai a tüzes kemencében (Dániel 3), ahol a tüzes kemence az újabb generációk életében a vérvádakkal gyanúsítottak kivégző máglyájává, majd – mint azt a székelyudvarhelyi emlékmű esetében már láttuk – a légerek krematóriumává vált, a másik pedig Izsák megköltözésének (*akeda*, 1Móz 22:1–19) története. A mártíromságot hangsúlyozó emlékműveken az is előfordul, hogy a halottakra mint „áldozat”-okra hivatkoznak héberül vagy jiddisül [*korban* / קרבן], azt a szót használva, mint a Biblia a jeruzsálemi Szentélyben bemutatott áldozatokra.⁵³

A korábbi korszakok mártírjai és a vészidőszak áldozatai közötti párhuzam legegyszerűbb jele maga a szóhasználat. A korai emlékművek közül sokon szerepel hol magyarul a „mártír” szó,⁵⁴ hol héberül a *kedosim* vagy a *kiddusha-Sem* kifejezés,⁵⁵ hol mindkettő.⁵⁶ A „mártír” szót használták a kortárs rabbik is beszédeikben,⁵⁷ mártíremlékműveknek nevezik az emlékműveket, mártíristentiszteletnek

⁴⁹Lamm, Moshe: *Darkahselha-jahadutbe-mavetu-ve-avelut*. Jeruzsálem: Orim, 2005. 221–222.

⁵⁰Cohen, 2006.

⁵¹Lásd Kónya, 2016. 16–17.

⁵²EhrenfeldRáchel: A debreceni PirchotAgudatJisraél. *Achdut*, 19,1948. 8.

⁵³Pl. a máramarosszigeti szappansír és a miskolci zsinagógában található emléktábla. Afelsővisói áldozatokra emlékező tábla (a máramarosszigeti zsinagógában) az Auschwitzban megöltökre mint „teljesen eléggő áldozat” [*korban ola*/ קרבן עולה] hivatkozik.

⁵⁴Pl. Budapesten az Országos Rabbiképző Intézet emléktáblája, az óbudai szappansír, vagy Abaújszántó, Nagykanizsa, Pécs, Szeged emlékművei és emléktáblái.

⁵⁵Pl. Esztergom, Kaba, Szarvas, Szatmárnémeti, Székelyudvarhely emlékművei.

⁵⁶Pl. Budapesten a SeveszAchim imaház emléktáblája, valamint Csenger, Diósjenő, Jánoshalma, Karcag, Mátészalka, Miskolc, Nyíregyháza, Ózd, Solt emlékművei.

⁵⁷Eisenberg, 1947. 45.

megemlékezéseket,⁵⁸ és sok jel mutat arra is, hogy az egészen személyes, családi szóhasználatban is korán meggyökerezett.⁵⁹

Néhány korai emlékmű felirata a korszakra jellemző sajátos többlettérmet is ad az áldozatok halálának. Ilyen például a szegedi temetőben a randeggi tömegsírból exhumált, 1945. április 15-én kegyetlen módon kivégzett 99 kényszermunkás áldozatsontjait tartalmazó síremlék.⁶⁰ Héber felirata szerint: „Itt van eltemetve a csontja 99 testvérünknek, akiket a felszabaduláshoz közel öltek meg, *ijjar* 2-án, 705-ben (1945. április 15), az Örökkévaló bosszulja meg vérüket” [פ"נ עצמות אחינו שנהרגו סמוך לגאולה ביום ב' אייר תש"ה. ה"ד]. A felirat azonban „felszabadulás” értelemben a „megváltás” [*geula*/ גאולה] héber szót használja, ezzel mozgósítva a zsidó teológia egyik fontos tételét, miszerint a Messiás eljövetelkor bekövetkező megváltás véget vet a diaszpóra-létnek és a zsidók szenvedéseinek, a megváltással igazságosság érkezik, újjáalakul Isten királysága Izrael földjén, és felépül újra a Szentély Jeruzsálemben. Ezek az ígértek szerepelnek imákban és liturgikus költeményekben, foglalkozik velük több rabbinikus mű és legenda is – a szó egyértelműen teológiai konnotációval bír. Amártírok halálát követő felszabadulás így párhuzambakerül a megváltással, amelyet – a remények szerint hamarosan – a messianisztikus idő többi események kövessen. Ez a párhuzam és teológiai többletjelentés a túlélők várakozásait jelentette meg, és csak az adott korban, közvetlenül a vézskorszak után működhetett.

Hasonlóképp csak egy szűk időintervallumban születhettek azok az emlékműfeliratok, amelyek az áldozatok mártírhalálát Izrael megalakulásával kapcsolták össze.⁶¹ Az esztergomi temető szertartási épületének belső falán található emlékmű különösen érdekes a teológia és a kortárs politika ilyen jellegű összefonódásának szempontjából. Egyrészt sok elemével beleillik az eddig elemzett kortárs emlékművek sorába: megnevezi a bűnösöket, mártíroknak hívja az áldozatokat, felsorolja a neveiket. A nevek fölött két idézet szerepel rajta a *Siralmak* könyvéből héberül és magyarul, *ahurban* liturgikus hagyományát felidézve: „A csecsemő nyelve inyéhez tapadt a szomjúság miatt, a kisdetek kenyeret kértek és nem volt aki nyújtott volna nekik” (*Siralmak* 4:4); „Vizsgáljuk meg útjainkat, ítéljük meg hibáinkat, és térjünk meg az Örökkévalóhoz” (*Siralmak* 3:40). Másrészt azonban az emlékmű központi elemén szereplő dátum 1948. május 15-e, Izrael Állam kikiáltásának napja. A dátum alatt Izrael címere található, és alatta a qumráni tekercsek közül egy idézet: „Népének mártírjai által cselekszik hőstettet” [בקרדושי עמו יעשה גבורה].⁶² Már önmagában az is figyelemreméltó, hogy a hagyományos szövegkorpusz mellett a viszonylag friss régészeti leletnek számító qumráni tekercsből is idéz az emlékmű, és ezáltal nem csupán a múlt ciklikusan újrahasznosított emlékezetébe köti bele a sajátját. De igazán az a szembetűnő, hogy a felirat szerint a mártírok halálának értelme nem más, mint Izrael megalakulása, a politikai cionizmus álmának megvalósulása. **KÉP4**

Sajátos ellenpont az áldozatok halálának értelmet tulajdonító emlékművek sorában az 1948-ban felavatott, Forbát Alfréd (1897–1972) építész által tervezett pécsi emlékmű.⁶³ Látványában az emlékmű beleillik a siratófalak sorába. Az eredeti tervek szerint a héber

⁵⁸ Munkácsi Ernő: A győri mártírok mauzóleuma. *Új Élet*, 1947. május 29. 9–10; A budai mártírok emlékműve, Mártír emlékműavatás a nádudvari orth. izr. hitközség és Mártíremlékműavatás Sárbogárdon. *Új Élet*, 1948. június 24. 13.

⁵⁹ Pl. Kornis Mihály: *Egy csecsemő emlékiratai*. Pozsony: Kalligram, 2007. 39.

⁶⁰ Frojimovics Kinga: Tömegsír exhumálások Ausztriában a Holokausztot követően. A szegedi zsidó áldozatok újratemetése. *Regio*, 2016/2. 22–30. Újratemetésük 1947. december 7-én zajlott.

⁶¹ A Holokauszt áldozatainak a modern Izrael létrejöttével való összekapcsolásának egy másik példája a Pesterzsébeten az 1948. október 10-én felavatott emlékmű, ahol az Auschwitzból hozott hamvakat Izraelből vásárolt koporsóban temették el. *Új Élet*, 1948. október 14. 6.

⁶² IQM 16,1 (Háborús tekercs).

⁶³ Vörös István Károly: Mártíremlékmű a pécsi Szív utcai zsidó temetőben. Dokumentumok az emlékmű megalkotásáról, 1946–1948. *Pécsi Szemle*, 15/2, 2012. 58–67.

felirat így szövelt volna rajta: „Dicsőséges az ő nyugodalmuk” (Jes. 11:10 nyomán). Az építész javaslatára ezt azonban megváltoztatták, és a sírfeliratokon egyébként is szokásos idézetet írtak helyette az emlékműre héberül: „Akik szerették egymást az életben, azok a halálban sem válnak el egymástól” (2Sám 1:23). A választott idézettel így a mártírrá magasztosítás helyett az elhunyt szerettek közé helyezték az elvesztett családtagokat. A hitközség elnökéhez, Róth Sándorhoz címzett levelében az építész a változtatásra tett javaslatát azzal indokolta, hogy a vészidőszak értelmetlen halálokat okozott, az se nem dicsőség, se nem mártíromság:

A fenti megjegyzés még fokozottabban áll a hátsó oldalra. Itt megpróbáltam a szöveget pregnánsabbá tenni, de ez eddigelé csak részben sikerült, s nem olyan jól, hogy ma ellenjavaslatot tehetnék. De erre visszatérek. Jobb volna ilyen sokszavú szövegnél – még ha sikerülne is tömöríteni és költői szempontból megjavítani – egybibliai idézet, mely valamely hasonló tragikus szituációra vonatkozik (pld. Jeremiás vagy Jób könyvéből), vagy pedig egy nagy költő (pld. Dante) megrázó idézete. Itt azonban a héber szöveg ellen is aggodalmaim vannak. Az ő nyugalmuk nem *kawod*, „dicsőséges”... Az, ami az egészet olyan borzasztóvá teszi, az éppen az, hogy az ő haláluknak nem volt és nincsen magasabb értelme. A „mártírium” fogalmához tartozik a küzdelem valamiért vagy valami ellen. A mártírok hamvaiból egy távol jövőben új vetés sarjad. De ha egy tigris szétszaggat egy egész falut, az nem „mártírium”, s nem „dicsőséges”, hanem egy értelem nélküli történés, mely nem utal sehova...⁶⁴

A korai évek a legtöbb emlékműve – a gyász pszichológiai szükségszerűsége miatt is – igyekezett beleilleszkedni az emlékezés évezredes zsidó hagyományába, és párhuzamot húzni a kortárs események és a régmúlt zsidóüldözések között. A legáltalánosabbá azok az emlékművek és megemlékezések váltak egyéni és közösségi szinten egyaránt, amelyek az áldozatok halálára mártírhálálként tekintettek, amelyek szóhasználatukkal és motívumaikkal a mártírok sorába illesztették be a vészidőszak áldozatait, így adva valamiféle értelmet egyébként értelmetlennek tűnő haláluknak.

Formailag a siratófalak sorába, héber feliratával pedig a mártíremlékművek hagyományába illeszkedik a rákoskeresztúri (ismertebb nevén Kozma utcai) zsidó temetőben 1949 őszén felállított, Hajós Alfréd (1878–1955) által tervezett központi emlékmű. Az emlékmű pilonjain több százezer név szerepel a kőtáblákba belevésve, sok helyen később kézzel kiegészítve. Központi részén héberül az áll, hogy „testvéreink, Izrael fiai, akik lelküket Isten nevének megszentelésére adták” [*aħenubneJiszraelse-maszrunafsamalkedusatha-Sem / אַחֵנוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל שֶׁמְסִרוּ נַפְשָׁם עַל קְדוּשַׁת הַשֵּׁם*]. Magyarul ennél semlegesebb a szöveg: „Megölte őket a gyűlölet, őrizze emléküket a szeretet.” Ez a központi emlékmű egyben egy korszak lezárását is jelzi: idővel egyre sablonosabbak és semlegesebbek lettek az emlékműveken a szövegek, legtöbbször a felelősök és a körülmények megnevezése nélkül, sőt gyakran az áldozatok neve nélkül is.

Felhasznált irodalom

Ansky, Sh.: *The Enemy at His Pleasure: A Journey through the Jewish Pale of Settlement during World War I*. Edited and translated by Joachim Neugroschel. New York: Metropolitan Books/Henry Holt and Co., 2002.

⁶⁴ Vörös, 2012. 65.

- Bányai Viktória: A Szegedi Zsidó Hitközség tulajdonában lévő textiltárgyak: feliratok, adományozók. *Szegedi Judaisztikai Közlemények*, 3. 2017. 3–42.
- Cohen, Jeremy: *Sanctifying the Name of God. Jewish Martyrs and Jewish Memories of the First Crusade*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006.
- EhrenfeldRáchel: A debreceni PirchotAgudátJisraél. *Achdut*, 19, 1948. 8.
- Eisenberg Béla: Roskadozik lelkem. Avatóbeszéd a győri deportáltak és munkaszolgálatos mártírok emlékművének felavatásán. *Az Országos Rabbí Egyesület Értesítője*, 1947. december. 45–48.
- FriedländerYehuda – Frojimovics Kinga (szerk.): „Hallgassatok rám, Jákob háza és Izrael házának minden maradéka ...” Válogatás dr. Herskovics Fábán főrabbi templomi beszédeiből, 1946-1950. Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 2000.
- Frojimovics Kinga: 'Landmark-stonesarethehighwaytowardmartyrdom...' Holocaust MemorialMonumentsin Hungary. *StudiaJudaica*, 14, 2006. 115–125.
- Frojimovics Kinga: Tömegsír exhumálások Ausztriában a Holokausztot követően. A szegedi zsidó áldozatok újratemetése. *Regio*, 2016/2. 22–30.
- Glässer Norbert – Glässerné NagyiIllés Anikó: Izraelita első világháborús emlékműállítások és fogadtatásuk Szeged példáján. In: Glässer Norbert (szerk.): *Mózes kőtáblái a hármashalmon. Zsidó hagyomány és szimbolikus politika határán*. Szeged: SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2015. 103–116.
- Grossman, Avraham: The Cultural and SocialBackground of JewishMartyrdominGermanyin 1096. In: Haverkamp, Alfred (Hrsg.): *Juden und Christenzur Zeit der Kreuzzüge*.Sigmaringen: Jan ThorbeckeVerlag, 1999. 73–87.
- Horváth Rita: *A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története*. (Makor – Magyar Zsidó Levéltári Füzetek, 1), Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997.
- Horváth, Rita: The Role of the Survivors in the Remembrance of the Holocaust: Memorial Monuments and Yizkor Books. In: C. Friedman, Jonathan (ed.): *The Routledge History of the Holocaust*. London – New York: Routledge, 2011. 472–483.
- Jakab Albert Zsolt: *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron, 1440 – 2012*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.
- Kónya Judit: Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák 1945–49. *Regio*, 2016/2. 7–21.
- Kornis Mihály: *Egy csecsemő emlékiratai*. Pozsony: Kalligram, 2007.
- L. Juhász Ilona: Emlékezés és emlékeztetés. A Soá emlékjelei Szlovákiában különös tekintettel az 1938-ban visszacsatolt területekre. In: Babits Antal (szerk.): *Magyar Holokauszt 70. Veszteségek és felelőségek*. Budapest: Logos Kiadó, 2014. 83–147.
- Laczó Ferenc: Tanúságtételek a példátlanról. Magyar zsidó szemtanúk beszámolóí a holokauszt alapvető jellemzőiről 1945-1946-ból. *Századvég*, 74. szám, 2014. 57–82.
- Lamm, Moshe: *Darkahselha-jahadutbe-mavetu-ve-avelut*. Jeruzsálem: Orim, 2005.
- Ofer, Dalia: Linguistic Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942–53. *Journal of Contemporary History*, 31/3, 1996.567–595.
- Richtmann Mózes: Egy haláchikus emlékmű margójára. *Az Országos Rabbí Egyesület Értesítője*, 1947. április. 44–48.

- Róth Ernő: Haláchikus problémák. *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1948. június. 20-27.
- Spitzer, Shlomo J. – Komoróczy Géza: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 2003.
- SullamCalimani, Anna-Vera: A Name for Extermination. *The Modern Language Review*, 94/4, 1999.978–999.
- Szécsényi András (szerk.): *Kőbe zárt emlékezet. Holokauszt emlékművek a Kárpát-medencében*. Budapest: Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2011.
- Tibori Szabó Zoltán: A holokausztemlékezet korai erdélyi alkotásai. In: Kállay Eszter – Szücs Teri (szerk.): *Bevésett nevek. Az ELTE holokauszt- és második világháborús emlékművének felavatásához kapcsolódó konferencia*. Budapest: ELTE BTK, 2015. 177–192.
- Vörös István Károly: Mártíremlékmű a pécsi Szív utcai zsidó temetőben. Dokumentumok az emlékmű megalkotásáról, 1946–1948. *Pécsi Szemle*, 15/2, 2012. 58–67.
- Yerushalmi, Yosef Hajim: *Záchor*. Budapest: Osiris Kiadó – ORZSE, 2000.